

Ак жолу ачылуу, ак жолтой, ак жүрөк, ак капитал, ак кол, ак молдо, ак сакал, ак сөөк, ак сүтүн актоо, ак тандай, ак чүч.

Кара башы, кара беттик, кара курсак, каран түн, кара саноо, кара таандай, кара таман.

223. Ырды көркөм окутуула, кайсыл учурга таандык, айтып бергиле. Жаттап алгыла. Ырда фразеологиялык сөз айкаштары барбы?

АЗДЕКТЕЙТ ЭЛИҢ АЗЫР ДА

(А. Сүйүмбаевге)

Туулган тоолук энеден,
Туйгундун бири сен элең.
Кан күйгөн апаат күндөрдө,
Кабагым-кашым дебеген.

Калкыңа арнап өмүрдү,
Кара тер канча төгүлдү.
Алптардын жүгүн аркалап,
Айкөлдүк жагың көрүндү.

Чыгарып жоонун ойронун,
Мекениң жандай коргодун.
Берлинди алган беренсиң,
Бек турган сурап борборун!..

Өрт кечип келип жашыңда,
Өлкөнүн турдун башыңда.
Акматбек деген ысымды,
Аздеkteйт элиң азыр да.

Ильгиз Талип

§ 45. Фразеологизмдин түрлөрү

Фразеологиялык айкаштардын жалпы мааниси анын тутумунда турган сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринен турат.

Общее значение фразеологических сочетаний связано с прямыми и переносными значениями составляющих компонентов.

Мисалы:

кол көтөрүү - бить, посягать
көз салуу - следить за кем-то
тилди суудай билүү - в совершенстве знать язык
колу ачык - щедрый
көзкараш - взгляд
таш боор - бессердечный

224. Төмөнкү фразеологиялык айкаштарды катыштырып сүйлөм түзүп көргүлө.

Окумуштуунун илимий багыты алгач кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө арналган эмгектер менен башталса, кийинчерээк кыргыз тилинин лексикологиясы, лексикографиясы, тарыхы жана анын терминологиясынын калыптаныш маселелерине тике байланыштуу болгон.

Б. Орузбаева "Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер", "Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү", "Словообразование в киргизском языке", "Кыргызский язык: краткий грамматический очерк" ж.б. у.с. эмгектерди жараткан.

Б. Орузбаева - 150гө жакын макала менен эмгектердин автору. Мунун ичинде 10дон ашуун көлөмдүү монографиялары менен брошюралары бар.

Академик Б. Орузбаевага илимге эмгек сиңирген ишмер деген ардактуу наам берилген.

1998-жылы Түркия Республикасынын "Лыйакет Нишаалы" (Эмгек сиңирген) ордени менен сыйланды.

- *артыкчылык диплом* - диплом с отличием (красный)
калыптаныш маселелери - проблемы формирования
көлөмдүү монография - объемная монография

§ 38. Көнүгүү, машыгуу

189. Ырды окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Ырдан синоним жана антоним сөздөрдү тапкыла.

Ойносун жүрөгүмдө кайра бороон,
Жакшы ырга толсун койнум, толсун короом.
Окурман айтып калсын канткен менен
Өчөөрдө жарык жанган акын Жолон!

Ж. Мамытов

190. Текстти окутуула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле.

ЖОЛОН МАМЫТОВДУН ТАРЖЫМАЛЫНДАГЫ МААНИЛҮҮ УЧУРЛАР

Жолон Мамытов 1940-жылы 1-апрель күнү Ош облусунун Карасуу районунда Акбуура дарыясынын боюндагы Төлөйкөн айлында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин Фрунзе шаарына келип, К. И. Скрябин атындагы айыл чарба институтун бүтүргөн.

IV ЧЕЙРЕК

§ 44. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Фразеологизмы в кыргызском языке)

Кээ бир сөз айкаштары даяр түрүндө жана туруктуу жашап келе жаткан лексикалык каражаттар катары колдонулат. Алардын компоненттерин ажыратууга жана башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт.

Мындай сөз айкаштарын туруктуу сөз айкаштары же *фразеологизмдер* деп атайбыз.

Мисалы: бир ичеги - слабый (немогущий), кудайдан жөө качкан - жулик, пройдоха (слишком хитрый), сак кулак - чуткое ухо, өзөк жалгоо - заморить червячка, көзгө жылуу учуроо - казаться знакомым, жүнүн жейт -слишком много, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу - придумать несусветное.

Мааниси жактан биримдикти түзгөн сөздөрдүн туруктуу айкаштары жөнүндөгү окуу *фразеология* деп аталат (грекче *phrasis* — туюнтма, *logos* — окуу дегенден алынган).

219. Фразеологизмдерди сөзмө-сөз которуп көргүлө, бирок андагы катылган чыныгы маани кандайча экендигин катар жазгыла.

У л г ү: Беш өрдөгүн учуруу - жалган айтуу.

Беш өрдөгүн учуруу, жылдызы түшүү, үрүп чыгар ити жок, тебетейин көккө ыргытуу, мурдунан жетелетүү, төбө чачы тик

Некоторые сочетания слов употребляются в готовом виде и существуют как устойчивые лексические средства, компоненты которых не делимы и не заменяются другими словами.

Такие словосочетания называются устойчивыми или *фразеологизмами*.

Учение об устойчивых сочетаниях слов, выражающих единое смысловое содержание, называется *фразеологией* (от греческого *phrasis* — выражение, *logos* — учение).

толук калыбына келтирилди. Ал республикабыздын бардык атуулдары тарабынан руханий кайра жаралуунун, жанылануунун, ич дүйнөнү тазартуунун майрамы катары белгиленип келе жатат. Жалпы журтка жарыктык, тынчтык жана денсоолук, кубаныч жана илгери үмүт тартуулаган майрам. Жаздын жадыраган бул күнүндө бардык кыргызстандыктар улуттук жана диний бөтөнчөлүктөрүнө, социалдык абалына карабай бири-бирине бакыт-гаалай, ийгилик каалашат. Ички дүйнөнү тазартуунун, жанылоонун майрамы болгон "Ноороздун" нукура мааниси мына ушунда экендигине терең ишенишет. Адамзат коомунун руханий бийиктикке жетүүгө болгон аракетине зор таасир тийгизип, өз тагдырына гана болгон жоопкерчиликти сезбестен, жалпы адамзат, дүйнө тагдырына да жоопкерчилик менен мамиле жасоого чакыраын, үндөп турарын билишет. Эгемендүү өлкөбүздүн тунгуч Президенти Аскар Акаев жүргүзүп жаткан улуттар арасындагы тынчтыкты, ынтымакты сактоо саясаты да буга көмөк көрсөтүүдө.

С. Субаналиев

193.

НООРУЗ СЕГОДНЯ

С обретением независимости и образованием суверенной Кыргызской Республики была возрождена традиция празднования Ноороз. Он отмечается всеми жителями нашей республики как символ духовного возрождения, самоочищения и обновления. В этот теплый весенний день, несущий людям свет и добро, мир и радость, веру и надежду на лучшее будущее, все кыргызстанцы, независимо от национальной, конфессиональной принадлежности, социального положения, желают друг другу счастья, процветания, здоровья и благополучия. Именно в этом видится главный смысл весеннего праздника обновления и очищения Ноороз, оказывавшего в прошлом и оказывающего сегодня огромное влияние на духовное развитие и самосовершенствование человечества. Он учит не только держать ответ за собственную судьбу, но и разделять общую для всех ответственность за судьбу мира. Этому способствует и политика межнационального согласия, проводимая первым Президентом Кыргызской Республики А. А. Акаевым.

С. Субаналиев

доорунда курулган кербен сарай. Ошол кезде Тяньшандын соода жолдору Кашкарды Фергана жана Жетисуу менен байланыштырып турган.

Таш Рабат кербен сарайын Мухамед-хан деген курдурган. Ал киши ислам динин таратуучулардын эң акылдуусу болгон имиш. Моңголдорду зордоп динге киргизип, бардыгына селде оронуп жүрүүнү талап кылган. Тил албагандарынын башына мык каккан дейт. Кыргыздарды ошол кезде Моголстандын "жапайы арстандары" деп атаган экен. Кыргыздар андан мурун эле ислам динине кирген түрү бар. Мухаммед-хан 1414-жылы өлгөн. Таш Рабат көк, кызгылт таштардан кыналган. Ал таштар тоонун боорундагы зооскадан алынгандыгын тарыхчылар айтышат.

"Рабат" - араб сөзү. Адегенде ат байлоочу короону билгизген. Кийинки мааниси да, милдети да көбөйүп, бир нече мааниге ээ болуп кеткен.

К. Карасаев

- *таратуучулардын эң акылдуусу* - самый умный из распространителей

селде оронуп жүрүү - носить чалму

тил албагандарынын башына мык каккан дейт - говорят, что непослушным вбивал в головы гвозди

көк, кызгылт таштардан кыналган — сложен из синих и меловых камней

215. Төмөнкү сүйлөмдөрдө кеп чекиттин ордуна **-гандыктан, -гандык** (жана алардын варианттарын) мүчөлөрүн жазып, этиш сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

- 1) Автобус кеч кел... мен сабакка кечиктим.
- 2) Экзаменге начар даярдан... "үч" алып калдым.
- 3) Кыргыз тилиң билбе... көп сөздөрдү түшүнбөдү.
- 4) Ал жайында иште... көлгө эс алууга барган жок.

Ү л г ү: Автобус кеч келгендиктен, мен сабакка кечиктим.

Кечиктим. Эмне кылдым? - этиш. Заттын ал-абалын билдирди, баштапкы формасы - кечик, туруктуу белгиси жөнөкөй, туунду этиш, туруксуз белгилери - негизги мамиле, баяндагыч ыңгай, өткөн чак, 1-жак, сүйлөмдүн баяндоочу.

216. Текстти окугула. Түшүнгөнүнү өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Дагы кандай дары чөптөрдү билесинер?

өздүк көркөм чыгармачылык ийримдеринин катышуучулары, республикабыздагы улуттук-маданий борборлордун өкүлдөрү чогулушту. Кыскасын айтканда, аянт шаңга бөлөндү.

3-окуучу: Көңүл аппак, тилек аппак, бүт аппак,
Жүрөк эргип ушул күндүн шаңына.
Чачыраткан жаңы жылдын шооласын,
Ким суктанбайт Ноорудун ак таңына.

4-окуучу: Мынакей борбордук аянтка орнотулган секичеге республиканын өкмөт башчылары, меймандар, эмгек алдыңкылары, ардагерлер, ар кандай коомдордун жана уюмдардын өкүлдөрү көтөрүлүштү.

5-окуучу: Сөздү Кыргыз Республикасынын мусулмандарынын казысы алды.

6-окуучу: Баш калаабыздын Алатоо борбордук аянтындагы Ноороз майрамын салтанаттуу ачуу бөлүгү ушуну менен соңуна чыкты. Ноорозду майрамдоо жер-жерлерде кызуу улантылууда.

1-окуучу: Бүгүн жашоо бир аз турат оорлоп,
Бирок анын эртең келер даңкы бар.
Кыйындыкты эмгек менен багынтып,
Элибиздин суктандырар салты бар.

2-окуучу: Ооба, элибиз кандай гана апаат күн башына түшпөсүн, аны достукка, ынтымакка таянуу менен жеңип келген. Ошону менен бирге эле улут бөлүп, эл бөлүү дегенден алыс болушкан. Качан болбосун, ким келбесин бөтөн экен, жат экен дебестен дасторконун кенен жайып, колунда барын жайнатып, сыйкорлугу, кең пейилдиги менен өзгөчөлөнүп келген. Бүгүн элибиздин ошол кең пейилдиги дагы бир жолу көрүндү.

3-окуучу: Эркин элге достук сыйы жарашат,
Биримдикте келечекке баратат.
Демек бүгүн кыйын күндө турсак да,
Эртең эле салтанаттуу таң атат.

4-окуучу: Кыргызстан калкы көп улуттуу, ынтымак менен ырыска жуурулушкан эл экени, мына ошол биримдик гана бүгүн башка түшкөн оорчулукту сездирбей минтип майрам шаңын көркүнө чыгарган күч болуп жаткандыгы азыр ого бетер айкын көрүндү. Борбордук аянттын туш-тарабын улуттук маданий борборлордун, бирикмелердин, ассоциациялардын майрамдык программалары ээледі. Корей, немис, дунган, уйгур, еврей,

Суулары ашып сай-сайдан,
Өзөнгө кулоп ар жайдан.
Жээгинде түркүн гүлү бар
Кубанбай коёт кандай жан!

А. Осмонов

211. Окуп, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

–...Менимче Алыкул Осмонов мыкты котормочу, акын, гражданин эле. - Анын жаңы жыл жөнүндө гзетага чыккан касидасы эсимде. Алда Алыкул эч бир дөөлөт, байлыктан, денсоолуктан көрө, келген жаңы жыл мага ыр берсин деген. Элге тынчтык берсин...

– Ал киши чыны жалгыз жашады. Сөз сурасаң, назар салып тигиле карачу, жылмайып күлүп койчу.

– Ооба, ошондой киши болчу, - деп койду Денис Семенович.

– И, баса, - деди ноолу ичин караган Мария Герасимович, - эки түп өрүгү бар эле. Талпактай жеринде кызыл бүлдүркөнү боло турган. Ноолусуна пияз айдаганды жакшы көрчү.

– Күрсүлдөп жөтөлүп жүрчү. Кээде чырагданы таң атканча өччү эмес.

– Кечинде арыктын боюнда отурар эле, - деди Д. Семенович.

К. Жусупов

212. Диалогду ролдоштуруп окугула. Сахнага алып чыккыла.

– Ошондо да режим кармаса болот. Маселен, шаарда "Минутка" сыяктуу кафелер бар, туурабы? Эмне үчүн кандайдыр бир мүнөттүн ичинде өзөк жалгап алышка болбосун? Болот!

– Бул ойго келбептир, ырас.

– Чыгынбайсыңар да.

– Чын айтасыз.

– Кана сен айтчы, Эргешаалы. Мен бир нерсе сурайын. Чыныңы, айт бирок!

– Сураңыз.

– Бир күнчүлүк жолдо түйүнчөктөгү ири суммадагы акча менен денсоолук жанашып турса, бир күнчүлүк жол басып барып, кайсынысын алар элең?

– Албетте, денсоолукту. - Ал бейкапар чай ууртайт.

– Чын айт!

Китептин өзгөчөлүгү - анын мазмунун ар ким өз билген имласы (тамашасы) менен жазган. Ал морфологиялык принципке негизделген. Араб, иран тилдеринен кирген терминдерди бардыгы бирдей жазышкан. Бирок өз тилине ылайыктап окуткан.

К. Карасаев

198.Текстти ролдоштуруп окугула. Архаизм сөздөр барбы? Болсо көчүрүп жазгыла.

Колхоз башкармасынын мекемесинде счётту чак-чак уруп, эсепчи Акмат гана отурган. Ал карс ачылган эшик жакка жалт караймын деп, счётту жаңылып уруп алды да:

– Аттиң Боке, келиңиз..., - дей берди.

Бригадир Борбук оң босогодо тура калып:

– Башкарма кайда кетти, балам? - деп сурады.

– Эсепчи Акмат назарын счёттуна бөлүп, жайбаракат жооп берди:

– Башкарма ... жолдош ... кетти...

Жылкычы Келдибек сол босогодо тура калып:

– А парткомчу? - деп сурады. Эсепчи Акмат калыбын жазбай ага да:

– А Кеке, келиңиз, партком жолдош да...

Эки абышка сөз айтыштан батына албай турган кишилерче бирине бири жалт-жалт каранып, экөө бирдей өкүндү.

Т. Сыдыкбеков

199. Архаизм сөздөр кайсы чыгармаларда көп кездешет. Окуган чыгармаңардан архаизм сөздөрдү жазып алгыла. Маанисине түшүнгүлө.

200. Текстти керкөм окугула. Түшүнгүлө. Эскирген сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

САНЖЫРАЧЫ, МАНАСЧЫ БАЛЫГООЗ

Биз "Манасты" укканда же окуганда бу эпосту бир баатырдын жомогу катары түшүнүп келебиз. Ал эми "Манас" жомогу кыргыз элинин тарыхынын мурунку мезгилин баяндайт. Биз жогоруда Нук пайгамбардан тартып, кечеги Долон бийге чейинки, болбосо Адигине, Тагай, Мунгуш, Наалы эже баянына чейин, же 1415-жылга чейин айттык. Кыргыз элинин байыркы айтылбай жок болуп кеткен тарыхын айттык. Балыгооз айткан бул санжырага

Түндүк диалект

музоо
чака
көлдөлөн
– желдик
жүгөрү
жумуртка
дөңгөлөк
ширенке
чүкө
шибеге

Түштүк диалект

торпок
челек
постек
жааз
мэкэ
тукум
кылдырек
күкүрт
ашык
бигиз ж. б.

Кыргызский язык - язык коренного населения Кыргызской Республики, где проживает его основная часть. В современном кыргызском языке есть 2 диалекта: южный диалект и северный диалект. Диалектизмами (диалектными словами) называются слова, которые употребляются преимущественно жителями одной местности.

Так слово "теленок" в северном диалекте называется "музоо", а в южном диалекте "торпок"

чака	–челек (ведро)
жумуртка	–тукум (яйцо)
ширенке	–күкүрт (спички)
чүкө	–ашык (альчик)
шибеге	–бигиз (шило)
боорсок	–бытра (боорсоки) и т. д.

Носителями **северного диалекта** являются жители Таласской, Чуйской, Иссыккульской, Нарынской областей и жители Токтогульского района Джалалабадской области.

На **южном диалекте** говорят жители Ошской, Джалалабадской, Баткенской областей и кыргызы, проживающие в Узбекистане и в Таджикистане.

Для северных и южных диалектов фонетические, грамматические и морфологические особенности едины, различия наблюдаются в лексическом составе слов.

Диалектизм сөздөрдүн бардык эле түрү адабий лексиканын карамагына өтө албайт. Алардын бир бөлүгү нукура диалектилик белги катары кала берсе, бир бөлүгү тилдин өнүгүшүнө байланыштуу адабий лексикадан орун алат.

фломастер, дилер, брокер (далдалчы), коммерсант, бартер, консолидация, магнит, нюанс, регресс, приоритет (артыкчылык), омбудсмен (акыйкатчы) ж. б.

201. Төмөнкү архаизм сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Зындан (темница), мүдүр (директор), көлбука (бегемот), усулчу (методист), манап, датка, зекет (салык), болуш, бий.

Ү л г ү: Туткунду зынданга салган.

202. Төмөнкү неологизм сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Реклама, демократия, суверенитет, приватташтыруу, омбудсмен, валюта, бизнес, менеджмент, маркер ж. б.

Ү л г ү: Бүгүнкү рекламада А. Исманкуловдун микрохирургия борбору жөнүндө кеңири маалымат берилди.

203. Кечирим сураганга үйрөнөлү.

КЕЧИРИМ СУРОО

Кечирип коюңуз!

Кечириңиз!

...кечирип коюңуз.

Тынчыңызды алгандыгым үчүн

Алагды кылгандыгым үчүн

Сөзүңүздү бөлгөндүгүм үчүн

...үчүн кечирип коюңуз.

Кечиккендигим

Телефон чалбагандыгым

Унутуп калгандыгым

Кечирим сурайм.

Күнөөлүүмүн.

Таарынба (таарынбаңыз)!

Бул туурасында айтууга арзыбайт.

Эчтеке эмес, баары жайында.

 204. Ролдоштуруп окугула.

– Ишиң кандай, иним? – деди Эсенов күндөрдүн биринде, чайга олтурушканда.

– Иштерим, беш!

– Жалаң бешпи?

– Азырынча беш. Билбейм кийинкисин. Иштеп атабыз

Жеңишбек: Жок. Качпай эле келдим.

Акылбек: И, апаң кантип жиберди?

Жеңишбек: Апам өзү бар деди.

Акылбек: Өзүбү?

Жеңишбек: *(баши ийкен)* Ийи!

Акылбек: Зуурабы? Зуурашым өзү бар дедиби?

Жеңишбек: Ооба. "Ушуларга қор болбой өз атаңа, өз теңтуштарыңа бар, көңүлүң бөөдө чөкпөсүн", - деди.

Акылбек: Өзүңдөн тегеренейин, өзүңдөн!.. *(балага)* Баса, мени сүйүнчүлөгөн бала сен белең?

Бала: Ооба.

Акылбек: *(эки жагын каранып)* Сүйүнчүңө эми эмне берсем?

Бала: Мага эч нерсенин кереги жок, чоң ата.

Акылбек: Кой, антчү эмес! Сүйүнчүңү куру калтырган жарабайт... Каап. Эми эмне кылайын?.. Э, Майраш. А туратур... Ме гой... Болотбегимдин китеби эле, силердей чагында окуган жеринен сыйга алган... белек кылып алып жүр, болобу? Китептин баркына жетчү бала көрүнөсүң, айрып-тытпассың?..

Бала: Рахмат, чоң ата. Айырбайм.

(Көл жасактан гудок угулат).

Акылбек: Эмне, пароходдун келер маалы болуп калганбы?

Майраш: Ооба. *(Акылбек камына баштайт)* Ата.

Акылбек: Ов?

Майраш: Ушу бүгүн барбай эле койчу, ата. Чарчап да турасың, эс алчы.

(Пауза. Дагы гудок).

Акылбек: Жок! Кантип үмүттү үзүп коём, кызым? Не бар, не жок, барып көрөйүн. Антпесем, бир нерсем жетишпегенсип, санаам чыдагыдай эмес... *(Чыгып кетет... Калгандары анын соңунан ээрчий карап турушат. Дагы гудок, анын дабышынан пароходдун жакындан келатканы сезилип турат).*

Б. Жакиев

209. Мақалдарды окутула. Жаттап алгыла.

1. Өнөр алды - кызыл тил (Высшее искусство - красноречие). 2. Өнөрүң болсо өргө чап (Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй)). 3. Өнөрлүү өргө чабат (Умелый скачет вверх (преуспеивает)). 4. Тирүүлүгүң - зор дөөлөт (Жизнь твоя - большое богатство). 5. Тулпар - тушунда, кулук күнүндө (Боевой конь - по случаю, скакун - в будни). 6. Улук болсоң, кичик бол (Если ты мудр, будь скромнен). 7. Эл ичи - алтын бешик (Народ - золотая колыбель).

басып кетти. Эртеси театрға келсем, «Рыскулов курортуна барбай калыптыр, белеги менен путевкасын кайра өткөрүптүр» деген дуу-дуу.

§ 41. Текст менен иштөөгө көнүгүү, машыгуу

206. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

БЕКСУЛТАН ЖАКИЕВДИН ТЕАТРЫ

«...Атанын тагдыры — мүңкүрөп чөгүп калган жалгыздыктын тагдыры эмес, тетирисинче, андан чыгып, адамдарга, өмүргө бет алгандыктын тагдыры.

З. Куторга

Алгачкы ири чыгармасы менен журттун көңүлүнө бүлүк салган калемгер качан да болсо сейрек. Ал эми Бексултан Жакиев ошондой орошон тагдырлуу талант. Анын «Атанын тагдыры» деген драмасын 60—70-жылдарда көрбөгөн киши калды бекен! Ал жалаң өзүбүздө эле эмес, Казакстанда, башка элдерде 500дөн ашык жолу коюлган. Кыргыз драматургдарынын арасында бул рекордго жеткендер жоктур.

«Атанын тагдырынын» атындай эле, окуясы да эң жөнөкөй, улуу уруштан кийин далай кыргыз атанын, далай эненин башынан түшкөн кайгы анык ички драма түрүндө чагылдырылган. Албетте, атанын ролун артыкча жаралган актер Муратбек Рыскулов аткарып калышы да пьесанын ажарынын толук ачылышына чоң өбөлгө болгон.

Драматург андан берки 36 жылда «Миң кыял», «Өкүм», «Алтын аяк», «Эртең жаны жыл», «Күттүргөн жаз да келер», «Саадак какты», «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай» пьесаларын жаратып, улуттук драматургиябыздын өнүгүшүнө чоң салым кошту.

Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры», «Саадак какты» драмаларынын негизинде балет жазылган. «Мурас», «Өмүр баян»

кинофильмдеринин сценарийлерин да Б. Жакиев жазган. Ал котормо жаатында да активдүү иштеп келе жатат.

Б. Жакиев улуттук адабиятыбызга кылган ак кызматы үчүн Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер деген ардак наамдарга арзыган. Азыр Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык боюнча комитеттин төрагасы.

- *муңкурор чөгүп калуу* — попасть в безвыходное положение
- булук салуу* — привести в замешательство
- орошон* — большой, исключительный
- артыкча жаралган* — особенный

- ? 1. Бексултан Жакиев ким?
- 2. Ал кайсы окуу жайын бүтүргөн?
- 3. Бексултан Жакиев кайсы кызматтарда иштеген?
- 4. Кайсы чыгармасы аркылуу коомчулукка таанылды?
- 5. Драмада драматург кайсы мезгилди ким аркылуу ачып берген?
- 6. "Атанын тагдыры" драмасы канча жолу коюлган?
- 7. Жакиевдин курч проблемалуу кандай драмалары бар?
- 8. Ал кимдин чыгармаларын которгон?
- 9. Кайсы сценарийлери аркылуу элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду?
- 10. Бексултан Жакиевге силер кандай каалоо айтмакчысыңар?

207. Сууроо бергенге үйрөнөлү.

—...?

— Бексултан Жакиев драматург, кинодраматург, прозачы. Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмери, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, "Манас" эпосун пропагандалоо боюнча мамлекеттик директорлугунун директор-көркөм жетекчиси, "Дүйнө элдеринин эпостору" эл аралык ассоциациясынын төрагасы.

- ...?

- КУУнун филология факультетин, Москвадагы жогорку сценарийлик курсту бүтүргөн.

—...?

- Б. Жакиев чыгармачылык иште коомчулукка "Атанын

тагдыры" аттуу алгачкы драмасы менен таанылган.

—...?

— Анда драматург согуштун кесепетинен бир карыянын башына түшкөн оор трагедиянын көрсөтүү аркылуу бүткүл элдин кайгысын камтып, аны чебердик менен жеткиликтүү берген.

—...?

— Анын курч проблемалуу, көрүүчүлөр жылуу кабыл алышкан "Миң кыял", "Алтын аяк", "Өкүм" драмалары бар.

—...?

— Ал С. Михалковдун, Б. Брехттин чыгармаларын которгон.

—...?

— "Манас" эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрүү программасына ылайык Бишкекте жана Таласта театр-лаштырылган көрсөтүүлөрдүн сценарийлерин эң жогорку деңгээлде жазып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду.

—...?

—...

Көркөм окууга үйрөнөлү

208. "Атанын тагдыры" драмасынан үзүндүнү ролдоштуруп окуп, тыныш белгилерине көңүл бургула. Мазмунун түшүнгүлө. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

(*Сырттан сүйүнчүлөгөн үн угулат*).

Бала: Сүйүнчү, чоң ата, сүйүнчү!.. Сүйүнчү! (*чуркан кирет*). Балаңар келди, балаңар келди.

Акылбек: О, кудай! Болотбегим бейм. Кудай! (*террасаны көздөй жөнөйт*). Болотбегим!.. Сенин тирүү экениңди жүрөгүм сезчү!.. Жүрөгүм сезчү!.. Болотбегим!..

(*Аңгыча Майраштын соңунан келаткан Жеңишбек көрүнөт*).

Акылбек: Жекин! Жекин!..

Жеңишбек: Ата!.. Атаке! (*кучактап калат*).

Акылбек: Жекиң!.. Жекинтай!.. (*пауза*).

Бол, Майраш! Сыр чөйчөккө суу куюп бере сал!.. Бол батыраак!.. Бери эңкей... Башыңды тос... Түкүр эми... Бу чөйчөктөгү сууга түкүр... Туфа-туфа деп түкүр!.. (*чөйчөктү берет*). Ме, Майраш... (*Шаршекеге*) Агайы, айып көрбө! Минтип ырымдаганды ылайык таппасыңарды билем, бирок... сүйүнгөндөн. (*Жеңишбекке*) Кел эми, тегеренейин, "атам капа болуп кетти" деп, санаасы чыдаган эмес экен го, ээ, каралдым? Уулум эстүү десе! Качып жүрө бердиңби?

катырып, - Эргешаалы күлө бакты. Сяягы, иши чындап жүрө баштаган окшойт.

— Эмне үчүн дайыма беш эмес?

— Дайыма беш болуш үчүн, дайыма созуп туруш керек.

— Да-а...

— Күрпүм ишке жарады, аке!

— Кантип?

— Жаңы таксиге өтмөк болдум.

— Парпырап учкан экен да!

— Канаттуу эмеспи жаныбар, мени да зуулдатып, канаттуу кылып койду. - Тишин бодурайтып күлдү. - Сөзүм өйдө болуп өтөт.

— М-м...

А. Камалов

205. Төмөнкү диалогду ролдоштуруп окуп, маанисин түшүнгүлө.

Сүрдөп турсам, Жалил мени «пьесанын автору» деп, Мукеме тааныштырды.

Мукем мени алдыртадан олурая бир карап алды да:

— Улгайып калган киши жазган го десе, жаш неме го мунуңар?..

— деди.

Мукем «Шипка» сигаретин мүштөгүнө аштап атып, Жалилди карабай сурап койду:

— Чалды ким ойномой болду? — деп.

Мен таңыркай түштүм: Рыскулов гана ойнойт деген ойдо болчумун.

— Айбашовго берейин деп жатам, Муке, — деди Жалил саал актангансып.

— Сизчи?! Сиз ойнобойсузбу?! — Мен жарылып кете жаздадым.

— Мен деген эртең курортко учам! Менин деген путевкам бар!

Менин деген самолетко билетим бар! — Мукем эмнегедир ызалуудай, нааразы адамдай сезилди.

— Анда пьесаны сиз келгенден кийин даярдашсын... — дедим мен.

— Айбашев жакшы артист . . . , — Мукем оозу бошураак унчукту

— Жакшы артис, бирок бул ролго жарабайт! — дедим мен күйүп-бышып. — Пьесаны сиз үчүн жазгам! Роль сизге гана ылайык.

Сиз ойнобосоңуз, пьесамды койдурбайм, көтөрүп кетем!..

Мукем мени бир таамай карап алды да:

Жалил бул бала менен сөзүң бүткөндө деректирге кирчи деп коюп, коштошбостон далысын дудуйтуп, театрды карай шашпай

§ 42. Кыргыз тилинин диалектилери (Диалекты кыргызского языка)

Кыргыздын улуттук тили бүткүл кыргыз улутуна жалпы тил болуп эсептелет. Азыркы кыргыз тилинин 2 диалектиси бар: түштүк диалект, түндүк диалект.

Белгилүү бир аймакка тараган тилдик бөтөнчөлүктөрдүн жыйындысы *диалект* деп аталат (грекче *dialektos* - "сүйлөшүү").

Диалект (от греческого (*dialektos* — разговор) — это разновидность общенационального языка, характерная для определенного региона.

Диалектилердин кичирээк, анчалык кеңири аймакка тарабаган бөтөнчөлүктөрү *говор* деп аталат.

Местная разновидность диалекта называется *говором*.

Диалектилердин составына бир канча жергиликтүү говорлор кирет. Кыргыз тилинин түндүк диалектиси Талас, Чүй, Ысыккөл, Тяньшань говорлорун ичине алса, түштүк диалектте да бир нече говорлор бар.

Түндүк диалект Талас, Чүй, Ысыккөл, Нарын облустарында жана Жалалабат облусунун Токтогул районунда жашаган кыргыздарды камтыйт.

Түштүк диалект Ош, Жалалабат (Токтогул районунан башка), Баткен облустарында жана Өзбекстанда, Тажикстанда жашоочу кыргыздарды камтыйт.

Түндүк жана түштүк диалектилердин лексикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилеринин басымдуу көпчүлүгү бүткүл кыргыз элине жалпы, бирдиктүү. Бул эки диалектинин арасындагы жергиликтүү айырмачылыктар анча күчтүү өнүккөн эмес. Бирок түндүк жана түштүк диалектилери бири-биринен бир топ тилдик белгилери боюнча айырмаланышат. Олуттуу айырмачылыктар өзгөчө алардын лексикалык курамынан кездешет:

кокусунан туш болуп отурабыз. Балыгооз "Манасты" баштаганда минтип баштачу экен:

Жоону жеңип куугандар,
Алгыр куштай кыраандар,
Угуздан чыккан берендер,
Кол баштаган ноёндор.
Ал берендер жайын айтайын.
Самарканды куткарып.
Отор шаарын салдырган,
Угуз элин куткарган,
Оторхандай берендер.
Атасы Сарыбайдан үлгү алган,
Аялдан чыккан эр экен,
Саадагын колго алганда,
Ирмегенин жазбаган,
Турганы алдап баплаган.
Паашасын алдап жайлаган.
Отор хандын айымы,
Сары бийдин кызы экен.
Ал кыраандардын ичинде,
Разиядай мерген бар.
Керээти (дайыны) элге белгилүү,
Кылган иши үлгүлүү,
Аялдардын ишмери,
Айтканы ката кетпеген.

§ 40. Неологизмдер (Неологизмы)

Неологизмдер — тилдин сөздүк составында пайда болгон жаңы сөздөр.

Жаңы сөздөр коомдогу жаңылыкты билдирет, алар убакыт өткөн сайын өзүнүн неологизмдик касиетин жоготуп, демейки сөзгө айланат.

Мисалы: бизнес, менеджмент, маркетинг, маркер, суверенитет (эгемендүүлүк), приватташтыруу (менчиктештирүү),

Неологизмы — это слова и словосочетания, созданные для обозначения новых понятий, явлений действительности.

Неологизмы, как правило, начинают активно использоваться и переходят в активный лексический состав языка.

Мисалы:

Диалектилерде:	Адабий тилде:
чарым (<i>түшт. диал.</i>)	таман
көптүк (- " -)	көрпөчө
жонгучка (- " -)	беде
чаткал (- " -)	чамынды
асел (- " -)	бал
пэлэнт (- " -)	жапыс
бэрк (- " -)	жалбырак
текмат (<i>Талас говору</i>)	кур
можу (- " -)	чай тулга
тыбыт (- " -)	чөбөгө
учурма (<i>Бсык-Көл гов.</i>)	чатыр
бадывот (- " -)	кесе
жөө жылан (- " -)	сөөлжан

С развитием языка часть диалектизмов могут войти в состав литературной лексики, часть остается выражая особенности данного диалекта.

Например: в диалектах (южный диалект) "чарым", на литературном языке "таман" (подошва)

жонгучка - беде (клевер)
чаткал - чамынды (щепки)
асел - бал (мёд)
берк - жалбырак (листья)
текмат - кур (ремень)
учурма - чатыр (чердак)
бадывот - кесе (большие пиалки)
жөө жылан - сөөлжан (дождевой червь)

 210. Окуп, жаттагыла.

ЖЕРЛЕРИ СОНУН КЫРГЫЗДЫН!

Атырдай жыты буркурап,
Салкын жел согуп зыркурап.
Абасы таза, тунук суу,
Жайлоосу сонун кыргыздын!

Атырдай жыты аңкыган
Абасы сонун жайлоонун.
Дем алып, көңүл сергитип,
Жайлоодо жүрсөң эң сонун!

өзбек, түрк-месхетин, орус, украин жана башка улуттардын өкүлдөрү өздөрүнүн улуттук кийимдерин, улуттук тамак-аштарын, каада-салттарын, ыр-бийлерин көрсөтүүгө өтүштү.

Майрамды уланткыла.

§ 39. Архаизмдер (Архаизмы)

Колдонуудан — чыгып, унутулуп бара жаткан сөздөр *архаизм* деп аталат.

Архаизмы — это слова и выражения, вышедшие из активного употребления.

Мисалы: уруят (эркиндик), увазир ж. б. от араба (поезд), кементай,

Салыштырып окугула.

Теше	-десятина
Зындан	-темница
зилзала (жер титирөө)	-землетрясение
мүдүр	-директор
усул	-метод
усулчу	-методис

Эскирген сөздөр жазуу эстеликтеринде, корком чыгармаларда жана улгайган адамдардын кебинде көп учурайт. Архаизмдерди жаңырттып, сүйлөмгө кошуп пайдалануунун стилистикалык мааниси чоң. Эне тилге көрк берет.

Устаревшие слова встречаются в письменных памятниках, в исторических сочинениях и художественной литературе для создания колорита эпохи. Журналисты, поэты и писатели довольно часто используют их, чтобы придать сказанному торжественную или юмористическую окраску.

197. Текстти окуп, которгула. Мазмунун түшүнүң, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

Кокон хандыгы заманында кыргыздарга Ташкенден, Бухарадан, Кашкардан кожолор кыдырып келип, балдарын окутуп, дин китептерин жаттаткан. Алар китеп окуганга үйрөтүп, жазганга үйрөткөн эмес. Аң-сезимдүүлөрү өздөрү окуган китептерине ээрчип, өзүнчө "орфография" менен жазышкан. Буга революциядан мурун жазылган документтер күбө боло алат.

– Чын эмей.
– Жоок, чыныңды айтканың жок! - Экөө тең күлүшөт.
– Неге дейсиз?

– Мен атайын сураганым үчүн гана ушинттиң. Болбосо... Көзүң айтып турбайбы. Бул бир жагы, экинчи жагы. Акчаны алып туруп деле, денсоолукту оңоп алууга болот да. - Маткурбанов инисинин көөнү үчүн кебинин багытын бура, кыйытып кетет:

– Ошон үчүн өзүң айткандай "чээнден балык ыргытып жатканда" да, денсоолукка караш керек.

А. Камалов

§ 43. Бышыктоо, жалпылоо

213. Текстти окуп, орус жана кыргыз тилинде Ишенаалы Арабаев жөнүндө аңгемелеп бергиле.

ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВ

Ишенаалы Арабаев мени жылуу тосту. Сүрөт тартпасам колум кычышып, көңүлүм бузулуп жүргөн мен ишке дароо сүнгүдүм да кеттим.

Бир күнү Арабаев мени төбөмдөн аста сылап: "Азаматым, дурус-дурус, - деп койду. - Кыргыздын сүрөт өнөрүн баштоочулардын башы мына өзүң болот экенсиң..."

Алгачкы кыйла жылдарга чейин жаза, окуй билген кыргыз аттуу төртөө болсо, Ишенаалы Арабаев ошонун бирөө эле.

Азыр эмес, ошо онунчу жылдары эле Арабаев кыргыз тилинде окуу китептерин жазып, балдарды окутуп, элдин көзүн ачууга бүткүл күч-кубатын жумшаган.

"Медресе Галияны" бүтүрүп, он алтынчы жылга чейин Ысыккөл менен Тяньшандын айыл-кыштактарында бала окутуп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурган.

К. Сактанов

● *дароо сүңгүдүм* - тотчас же окунулся
ачууга - здесь: для просвещения

214. Текстти окугула. Этиш сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

ТАШ РАБАТ

Таш Рабат - XI кылымда Моголстандын күчөп турган

Чоң көжөгө күрүч, түктөлгөн арпа, буудай, жүгөрү, ар кыл акшактар, ун-талкан, акталган таруу, конок, маш, сүр эт, жаш эт, ич май, сары май сыяктуу азыктарды кошуп бышырат. Аны чоң казанга аз бөксө суу куюп алып, элден мурда этти, анан улам бирден даам салып отуруп, көпкө кайнатат. Дан азыгынын маңызы эзиллип чыгат. Эт сөөгүнөн шылынып, шору чыгат. Чоң көжөнү айылдагылар менен чогуу ооз тийишкен. Мурда чоң көжө бышканча алас кылып, кыл ажыратып, жаңы жылды белгилешкен.

15-20 литр сууга 1 кг күрүч, 500 г нокот, 200-300 г маш, түктөлгөн арпа, буудай, 1 кг жүгөрү, 300-400 г ун, 200-300 г талкан, 500 г акталган таруу менен конок, май, 5-6 кг эт, 4-5 пияз, бир түп сарымсак, туз, татымал чөп, калемпир, мурч кетет.

Алас, алас, алас!	Алас, алас,
Ар балээден калас!	От бед избавь,
Эски жыл кетти,	Сбереги от несчастий.
Жаңы жыл келди.	Старый год ушел,
Айдан аман,	Новый год наступил.
Жылдан эсен чыгасы.	Дай прожить месяц,
Эски жыл колдосун,	Год невредимым.
Жаңы жыл жалгасын!	Пусть старый год
Алас, алас, алас!	Покровительствует,
Ар балээден калас!	Новый - благоденствует!

1-окуучу: Кымбаттуу радиоугуучулар! Саналуу мүнөттөрдөн кийин Бишкек шаарынын борбордук Алатоо аянтынан Ноороз майрамынын жүрүшүн түз алып уктуруубузду баштайбыз.

2-окуучу: Бүгүн жергебиз өзгөчө шаңга бөлөндү. Ордо калаабыз Бишкектин, ошону менен бирге эле республикабыздын бардык шаарларынын калкы көпкө эсинен чыгарып, унутуп кала таштаган Ноороз майрамын салтанаттуу белгилөөгө түп көтөрүлө чыгышты. Мына, биз турган борбордук Алатоо аянтына чет элдик меймандар, республикабыздын ар улуттуу журтчулугу,

Женьшень өсүмдүгүн "өмүрдүн тамыры" деп аташат. Ал көп жылдар бою өсөт. Бир катар өлкөлөрдүн токойлорунан кездешет. Орусияда көбүнчө Ыраакы Чыгышта өсөт. Ал эми Крым, Кавказ жана Орто Азияда ал кадимкидей эгилип өстүрүлөт. Мурда женьшень элдик медицинада көбүрөөк пайдаланылуучу. Азыр андан даярдалган дарылар медициналык мекемелерде ар түрдүү илдеттерди айыктыруу үчүн кеңири колдонулуп келе жатат.

217. Көнүгүүнү көчүрүп жазып, орус тилине которгула. Кызматчы сөздөрдүн алдын сызгыла, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

Ал киши кыргыздын жеринен кулан кармаптыр. Ал **гана** эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Карыяга келип: "Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?" - дегенде, карыя уукоргошунду көрсөтүп, "Муну жеген мал да, адам да өлөт", - дептир.

Ү л г ү: (Ал) **гана** - бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз, сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

218. Сүйлөмдөрдү окуп, түшүнгүлө. Көп маанилүү сөздөрдү көчүрүп жазып, маанисин орус тилине которгула.

1. Бүгүн күн кызарып чыкты. 2. Биз турган жерден күн батышты карай жүрүп отурсак, калың токойго барып киресиң. 3. Кечээ күн ушунчалык катуу жаады дейсиң, тимеле челек менен куюп тургандай болду. 4. Биз Киевге поезд менен үч күн дегенде жеттик. 5. Алматы-Ош жолу менен күнү бою жүрүп отурдук. 6. Ал балалык күнүн эскерди. 7. Бүгүнкү класстык сааттын күн тартибинде үч маселе каралат.

Ү л г ү: 1) күн (чыкты) - солнце (взошло)
2) күн (жаады) - дождь (лил)
3)... ..
4)
5)

1962-68-жылдары Карасуу районундагы "Катталдык" совхозунда башкы ветеринардык врач болуп иштеди. 1969-1971-жылдары Москва шаарындагы СССР жазуучулар союзунун алдындагы Жогорку адабий курсунда окуйт.

1984-жылдан тартып Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы, Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасынын орун басары болуп иштеди. Анын "Отту сүйөм", "Жашыл аалам", "Ырлар", "Мезгилдин элеси", "Суунун өмүрү", "Родник и океан", "Три сказки" ж. б. ыр жыйнактары жарык көрдү.

Талыкпаган эмгеги үчүн Каармандык эмгеги үчүн медалы менен сыйланган. Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына, "Сепил" операсынын либреттосу үчүн А. Малдыбаев атындагы сыйлыкка, "Жүз жашка тол, кылым" деген ыр китеби үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына арзыган. 1988-жылы 7-мартта дүйнөдөн кайтты.

191. Ырды жаттагыла, көркөм окугула.

Нооруз майрам, ырыс майрам,
Бабалардан мурас майрам.
Нооруз менен жер ойгонот,
Жер үстүндө эл ойгонот.

Келди Нооруз, жер - энебиз нан берсин!
Жериме көп жер - энебиз нан берсин!
Калкымдын пейли ток болсун!
Каргаша оору жок болсун!

"Ай-Данек" гезити

- пейли ток - удовлетворенный, спокойный
каргаша оору - зловеющая болезнь

192. "НООРУЗДУ" БҮГҮНКҮ КҮНДӨ МАЙРАМДОО

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары жарыяланган мезгилден тартып эле "Ноорузду" майрамдоо салты

турду, көз ачып жумганча, түбүнө жетүү, беш колундай билүү, жүрөктү эзүү, өчкөн оту кайта жануу, көрөйүн деген көзү жок, кулагы катуу, жүрөгү тоо, жылкы мүнөз, үзөңгү жолдош, акесин таанытуу.

220. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанисин түшүндүрүп бергиле.

АТА-БАБАБЫЗДЫН НАСААТТАРЫ

Эртең менен жаман сүйлөбө.

Адамга артыңды тосуп отурба.

Баш кийимдиг аяк жакка таштаба, тегеретип ойнобо.

Тамакты дасторконсуз ичпе, дасторконду тетири салба.

Идиш-аякты теппе, дөөлөт качат.

Тузду тебелебе, нанды тескери койбо.

Мунжу менен майыпка карап күлбө.

Байкуш жаныбарларды себепсиз өлтүрбө, убалы болот.

Чабалекей менен кумурсканын уясын бузба, үйүң бузулат.

- эзүү - мять, давить
жануу - гореть
дөөлөт — счастье
убал — жалость

Фразеологиялык туруктуу айкаштар тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанилерин берип, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат.

Фразеологические устойчивые сочетания придают языку выразительность, образность, метафоричность, выступающую в основном в переносном смысле.

221. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын колдонулуш жагдайларын ажыратып бере аласыңарбы?

Териси тар, тизгинин тартуу, күнү түшүү, күч күйөө, колу жеңил, каарын төгүү, дини кара, ачык ооз, беттен алуу, динге бек, жаагын жануу, жаагын басуу, иттин мурду өтө алгыс, иттин уулу Байкара, көз тийүү, тоголок арыз, эгиз козудай, эки ача, эшек такалоо, эр жүрөк, тумшугун сындыруу, уядан учуруу, темирди кызуусунда сок, сак кулак, оң кол.

222. К. К. Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүн" жана "Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн" пайдаланып, ак, кара деген сөздөргө байланышкан мына бул фразеологизмдердин маанисин чечмелеп келгиле.